

<https://doi.org/10.62837/2024.3.278>

BAGIROVA NURANƏ ƏLİZADƏ q.
Bakı Slavyan Universiteti, magistr
E-mail: bagirovanurane0210@gmail.com

LİRİK ƏSƏRLƏRİN DİLİ VƏ ÜSLUBİ LEKSİKASI

Xülasə

Məqalədə bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərindən, fonetik, leksik, qrammatik, səviyyədə özünü göstərən dil normalarından, ədəbi dilin üslubi imkanlarından danışılır və ədəbiyyata söz sənəti kimi yanaşılır. X sinif “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki lirik mətnlərdən, onların mənimsənilməsi prosesində özünü göstərən lingvistik cəhətlərdən, bədii dilin əhəmiyyətindən, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin lirik şeirlərdəki rolundan söhbət açılır. Həmin məsələlərin şagird nitqinə, bədii-estetik dünyasına təsiri imkanları araşdırılır. Bədii mətnlərin strukturu, forması, leksik-semantik və üslubi-qrammatik mənzərəsi həm sənətkarlıq, həm də didaktik tələblər baxımından təhlil edilir. Metafora, metanomiya, mübaligə, kinayə, litota və s. kimi məcazi vasitələrə bədii materialı dərinlən dərk etmə və bədii təxəyyülü formalaşdırma vasitəsi kimi yanaşılır. Bütövlükdə bədii əsərlərin dili, üslubi xüsusiyyətləri, poetik mənzərəsini mənimsətməyin səmərəli metod və üsulları axtarılır.

Açar sözlər: *bədii üslub, üslubi fonetika, üslubi, leksika, üslubi qrammatika, funksional üslublar, bədii təsvir vasitələri, bədii təxəyyül.*

Багирова Нурана Ализаде.

ЯЗЫК И СТИЛЬ ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Резюме

В статье говорится о языковых и стилистических особенностях художественных произведений, о языковых нормах, проявляющихся на уровне фонетики, лексики, грамматики, стилистических возможностях литературного языка, а литература в целом трактуется как искусство слова. В учебниках «Азербайджанский язык» X класса обсуждаются лирические тексты, лингвистические аспекты, проявляющиеся в процессе их усвоения, значение художественного языка, роль художественного описания и средств выражения в лирических стихотворениях. Исследуется влияние этих вопросов на студенческую речь и художественно-эстетический мир. Структура, форма, лексико-семантический и стилистико-грамматический ландшафт художественных текстов анализируются с точки зрения как художественных, так и дидактических требований. Метафора, метонимия, преувеличение, ирония, литота и др. Изобразительные средства рассматриваются как материал для глубокого понимания художественного материала и

формирования художественного воображения. В целом ведется поиск эффективных методов и способов овладения языком, стилистическими особенностями, поэтическим ландшафтом художественных произведений.

Ключевые слова: художественный стиль, стилистическая фонетика, стилистическая лексика, стилистическая грамматика, функциональные стили, средства художественного описания, художественное воображение.

Bagirova Nurana Alizade.

LANGUAGE AND STYLE OF LYRIC WORKS

Summary

The article talks about the linguistic and stylistic features of works of art, about language norms manifested at the level of phonetics, vocabulary, grammar, stylistic possibilities of the literary language, and literature in general is interpreted as the art of words. The textbooks “Azerbaijani Language” of the 10th grade discuss lyrical texts, linguistic aspects that appear in the process of their assimilation, the meaning of artistic language, the role of artistic description and means of expression in lyrical poems. The influence of these issues on student speech and the artistic and aesthetic world is explored. The structure, form, lexical-semantic and stylistic-grammatical landscape of literary texts are analyzed from the point of view of both artistic and didactic requirements. Metaphor, metonymy, exaggeration, irony, litatoty, etc. Visual means are considered as material for a deep understanding of artistic material and the formation of artistic imagination. In general, a search is underway for effective methods and means of mastering language, stylistic features, and the poetic landscape of works of art.

Keywords: *artistic style, stylistic phonetics, stylistic vocabulary, stylistic grammar, functional styles, means of artistic description, artistic imagination.*

Bədii əsərlərin dili, üslubi leksikası haqqında kifayət qədər danışılmış, yazılmışdır. Ədəbi tənqidin nümayəndələri, dilçilər, estetiklər belə hesab edirlər ki, bədii dil yaradıcı insanın dil təcrübəsinin mühüm aspektini özündə daşıyır və gündəlik danışiq nitqindən fərqli olaraq dəyişdirilə bilən, bədii mətnin mənasını daha aydın ifadə edən dildir.

Estetiklər bu qənaətdədir ki, poetik dilin gözəlliyi bədii kompozisiyanın formal və struktur xüsusiyyətlərindən, sözün bədii-linqvistik təqdimatından çox asılıdır. Söz adamı adi danışiq linqvistikasını pozmaqla dinləyicinin (oxucunun) qavrayış dünyasını qəribələşdirir. Sözün poetik gücü, məcazlaşma, üslub rəngarəngliyi oxucuda tanış obyektə, məlum əşyaya, hadisəyə qarşı yeni fikir, yeni təəssürat formalaşdırır.

Nitq səsləri, alliterasiya, qafiyələnmə, şəkilçilərin ahəngləşməsi, dilin lüğəvi spektri, məcazlaşma, söz birləşmələri, dilin qrammatik strukturu, sintaktik-semantik bağlantılar, cümlə üzvlərinin sıralanması, ritm, həyəcan, intonasiya və s. kimi

məsələlər bədii mətnlərin dil xüsusiyyətlərini, müəllif üslubunu öyrənməyə imkan yaradır. Oxucu anlayır ki, mətnin ilk ünsürü dildir və hadisələr, obrazların xarakteri, bütövlükdə bədii əsər onun vasitəsilə özünü təzahür etdirir. Dil ədəbiyyatın həyatı təsvir, əks olunma və dərk vasitəsidir. Ədəbiyyata söz sənəti deyilməsi də buradan qaynaqlanır. Əsl sənətkar möhtəşəm əsərlərini dilin dərin söz qatına, leksik-üslubi imkanlarına, qrammatik formalarına bələd olmaqla, bədii təsvir vasitələrindən ustalıqla istifadə etməklə yaradır. Ədibin dili nə qədər zəngin, bədii tutumlu, üslubca rəngarəng olursa, hadisələr, bədii obrazlar da bir o qədər cəlbedici, oxunaqlı, düşündürücü və təsiredici olur.

Bizim məqsədimiz bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərini ədəbiyyatşünaslıq və estetika mövqeyindən təhlil etmək, bədii nümunələri digər üslubda olan mətnlərdən fərqləndirən cəhətləri araşdırmaq yox, ümumtəhsil məktəblərinin X sinifində tədris olunan lirik əsərlərin tədrisi prosesində şagirdlərə ədəbi dil və bədii üslub məsələlərini necə aydınlaşdırmaq, hansı metodlarla mənimsətməkdir.

Təbii ki, müasir təlim mətn üzərində qurulur və məzmun standartlarının reallaşdırılması da bu istiqamətdə baş tutur. Şagird mətn üzrə iş prosesində dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaları ilə tanış olur, şifahi və yazılı nitqini bu normalara əsaslanmaqla təkmilləşdirir, ümumilikdə, mədəni nitqə sahiblənir. İbtidai təlim səviyyəsindən başlayaraq orfoepik, orfoqrafik normaların, dilin digər qaydalarının mənimsənilməsi üzrə iş aparılsa da, üslublarla, xüsusilə funksional üsluba daxil olan bədii üslubla bağlı təlimi işlər X sinifdən etibarən aparılır.

Onu da qeyd etmək ki, fonetika, leksikologiya və qrammatikanın nəticələrinə əsaslanan “üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin sistemindən bəhs edən müstəqil elm sahəsidir və nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin başlıca istiqamətlərindəndir.” [3,285]. Azərbaycan dili təlimində üslubiyyat üzrə işlər lüğət, ədəbi tələffüz, cümlə qurmaq və rəbitəli nitq inkişafı üzrə işlərlə paralel aparılır, dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələrinə aid leksik-qrammatik vahidlər mənimsədildikdə onların üslubi imkanlarından da söhbət açılır.

Əslində, ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinif Azərbaycan dili dərslərlərində üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi qrammatika haqqında konkret elmi məlumat verilmir, üslubiyyat məsələləri daha çox funksional üslublar səviyyəsində X sinifdə araşdırılır, dilin ayrı-ayrı funksional üslubları mənimsədilir. Şagird ümumtəhsil fənn standartlarına uyğun olaraq “məndəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir” [5,30], “mövzuya uyğun üslub seçir”, “mətnin üslubu üzərində işləməklə yazıya düzəlişlər edir” [5,31].

Bu mərhələyə qədər nə aşağı sinif dərslərindəki çalışmalarda, nə də dil qaydalarını əks etdirən nəzəri məlumatlarda dilin üslubi imkanları ilə bağlı konkret faktlara rast gəlinmir. Yəni, X sinifə qədər şagird fonetika, leksika və qrammatikanın üslubi imkanlarından, demək olar ki, yararlanmır.

Bu heç də o demək deyildir ki, mətnlər üzrə işdə dilin üslubi imkanlarına toxunulmur. Səriştəli müəllim yeri gəldikcə bədii təsvir vasitələrindən, sözün mənə

qruplarından, məcazlardan, cümlə üzvlərinin sıralanmasının üslubi imkanlarından danışır, şagirdlərin lüğət ehtiyatını üslubi çalarlarla zənginləşdirir.

X sinfə qədər şagird xeyli bədii mətnlə tanış olur, məzmun standartlarını onların üzərində iş aparmaqla reallaşdırır. Lirik, epik, dramatik janrlarda olan əsərləri dinləyir, anlayır, danışır, oxuyur və onlar haqqında inşalar, esselər yazır. X sinifdə isə lirik nümunələr kimi S.Vurğunun “Muğan”, “Çinarın şikayəti”, O.Zəngilanlının “Şəhidlər”, S.Rüstəmin “Oğluma”, V.Adilovun “Qızıma”, M.Arazın “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirləri ilə tanış olur.

Müəllim bu mətnlərin tədrisini yalnız bədii üslubun funksionallığı üzərində qurmamalı, yeri gəldikcə üslubi fonetika, üslubi leksika və üslubi qrammatika məsələlərinə də toxunmalıdır. Səs, ahəng, səs təqlidi sözlər, nida sözləri, fonetik kəkələmə, alliterasiya, sözlərin məna çaları, ekspressiv-emosional rəng, arxaizm və neologizmlər, sinonimik cərgə, morfoloji sinonimlik, nitq hissələrinin üslubi imkanları, sintaktik struktur, cümlə üzvlərinin sıralanması və s. kimi üslubi məqamlar haqqında məlumat vermək imkanları lirik əsərlərin tədrisində daha məqsədəuyğundur.

Həmin lirik mətnlər üzrə təlimi işlərdə dilin bədii üslubu, üslubi vasitələr, poetik struktur haqqında geniş məlumat vermək imkanları yaranır. Məsələn, müəllim “Muğan” mətni üzrə işdə bütün bədii əsərlərin dilinin bədii üsluba aid olduğunu mənimsədir. Verilən hökmləri düzgün seçməklə “dilini aydın və sadəliyini”, “bədiilik yaradan söz və ifadələrin olmasını”, “sözlərin məcazi mənasından istifadə olunmasını”, “söz sırasının pozulmasını” bədii üslubun elementləri kimi öyrənir. Bilir ki, “bu üslubda sözün məcazi mənasından, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, ritorik suallardan, xitablardan, bədii nidalardan, obrazın nitqini fərdiləşdirmək üçün sitatlardan, epiqraflardan geniş istifadə olunur” [1,57].

Bir çox tədqiqatçılar üslubi vasitələrin daha çox poetik mətnlərdə əks olunduğunu söyləyir, onlara mürəkkəb poetik bütövün strukturunda cümlələri birləşdirən vasitə kimi yanaşırlar. Bədii mətn kontekstində üslubi cihazlar mətnyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir, mətnin ümumi obrazlılığının, ifadəliliyinin artmasına zəmin yaradır. Obrazlılıq və ifadəlilik leksik vahidlərin üslubi istifadəsi ilə əldə edilir. Müəllif sözləri məcazi mənada (metafora, metanomiya, sinekdoxa, epitet şəklində) işləyir, onları başqa sözlərin mənası ilə müqayisə edir, eyni sözün daxilində müxtəlif mənaları müqayisə müstəvisinə çəkir və s. Məsələn, “Muğan” mətnində “üfüqlər laldır”, “bu lal səhralara səs salır hərdən” poetik bədii vasitələrdir.

Poetik vasitələr sırasına daxil olan epitet məcazın əsas növlərindən biridir. O, bədii mətnə başqa bir sözü təyin edir, canlandırır, şərh edir. Mənşəcə yunan sözü olan bu ifadə “əlavə” mənasını verir. Məsələn, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leylinin çıraqla söhbəti epitetlərlə zəngindir. Burada gözü bağlı, ürəyi dağlı, ayağı bağlı təkcə çıraq deyil, həm də Leylinin özüdür. Yaxud “mavi dəniz”, “xoş avaz” isimlə bağlanan epitetlərdir.

Bədii təsvir vasitəsi sayılan metafora obyektin xassələrinin ötürülməsinə əsaslanan məcaz növüdür. Metaforada müxtəlif xüsusiyyətlər (obyektin nəyə bənzədilməsi və obyektin özünün xüsusiyyətləri) bədii obrazın yeni bölünməmiş

vəhdətində təqdim olunur. Məsələn, “*gün batır*”, “*ürəyim sıxılır*”, “*ağlım kəsmir*”, “*ürəyi getdi*” metaforik ifadələrdir. “Muğan” mətnində “*yalqızlıq içində sıxılır ürək*”, “*uzaqdan qışqıran bir qatar səsi*” metaforik məzmun daşıyır.

Şəxsləndirmə də insan əlamətlərinin cansız cisim və hadisələrə ötürülməsinə əsaslanan xüsusi bir metafora növüdür. Məsələn, “*ürək susur*”, “*dağ oynayır*”, “*ormanlar çağıdır*” və s.

Şairanə ifadələrdən biri də metonomiyadır və bir çox cəhətləri ilə metaforaya bənzəyir. Məsələn, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirindəki “*Güləcəksən hər bir zaman, Azərbaycan, Azərbaycan!*” metanomiya bariz nümunədir. Əslində gülən Azərbaycan xalqıdır, proses yer adına köçürülərək metanomik ifadə yaradılıb. “*Mən həvəslə Ramiz Rövşəni oxuyuram*” ifadəsində də metanomiya var. Əslində, R.Rövşənin şeirləri oxunur.

Bədii təsvir vasitələrindən biri də mübaliğədir və bu sözlə yanaşı yunan dilindən gəlmə hiperbola (üstünlük) ifadəsi də işlənir. Mübaliğə qəsdən və müəyyən bədii məqsədlə istifadə olunur. Adi məişət danışığımızda da biz mübaliğədən istifadə edirik: “*Min dəfə demişəm*”, “*yüz dəfə oxumuşam*” və s. Deməli, mübaliğə təsvir edilən surət, hadisə və ya ifadənin ölçüsünü, qüvvətini, təsir gücünü, əhəmiyyətini gücləndirmək üçün istifadə olunan ifadə vasitəsidir. Dastan və nağıllarımızda mübaliğənin geniş spektrini görməkdəyik. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qaraca Çobanın, “Koroğlu” dastanında Koroğlunun hərəkətlərində bir mübaliğə tonu var. Nağıllarda qırx gün, qırx gecə toy etmək mübaliğə atributudur.

“*Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır*”-deyən M.Hadi mübaliğədən istifadə edir. Yaxud, “*Məndən ötdü, qardaşıma dəydi*” şeirində M.Araz “Azərbaycan torpağında Araz boyda şırım açdı” ifadəsi kədər gücünü göstərən poetik mübaliğədir.

Bədii ədəbiyyatda mübaliğənin əksi olan litotadan da istifadə olunur. Yunanca “*əhəmiyyətsizlik*” mənasında olan bu ifadə kiçiltmə, azaltma məzmununda olan məcazdır. Məsələn, “*Ölülər*” komediyasının qəhrəmanı Şeyx Nəsrullah “*Şeyx Əhməd, məgər bunlara deməmişən ki, mənim xörəyim gündə bir xurmadır*” ifadəsi litotadır.

Bədii əsərdəki ironiyanı – kinayəni də poetik ifadə vasitəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Əslində “ironiya” “gizli istehza” mənasını verir, burada istehzanın xarici mənası onun daxili mənasına qarşı qoyulur. Məsələn, axmaq ifadə işlədən birinə “*amma nə ağıllı danışdın*” demək ona kinayə ilə yanaşmaqdır. Müəllifin mənfi obraza hiss edilən tərzdə “müsbət” yanaşması, əslində kinayədir. Şagird ədəbiyyat dərslərində M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin və digərlərinin yaradıcılığı ilə tanış olduğu zaman kinayə motivli xeyli nümunə ilə rastlaşır.

Kinayə təsvir edilən həyata, hadisəyə qarşı mənfi münasibəti göstərmək üçün ən canlı vasitələrdəndir. Söz əsl obyektə ayrılır və ədəbi üslublar sistemində daxil olaraq şərti simvollara çevrilir.

Poeziyada alliterasiya, qafiyə kimi fonetik üslub vasitələri də vardır. Qafiyə sözlərin sonunda eyni və ya oxşar səs birləşmələrinin təkrarlanmasıdır. Şeirdə

qafiyənin rolu son dərəcə əhəmiyyətlidir. Qafiyə misranın ritmik vahidlərə metrik bölünməsinə asanlaşdırır, şeirin ritmini daha nəzərə çarpan edir, qavranılmanı asanlaşdırır. Poetik nümunənin təhlilində sözün semantik vurğulanması üçün ritm yaradan mənə ilə yanaşı qafiyənin əhəmiyyəti də vurğulanmalıdır. Burada səs təkrarına əsaslanan söz xüsusilə nəzərə çarpır və diqqəti cəlb edir.

Bədii mətnlər üzrə iş prosesində nəticə olaraq onu görürük ki, lirik nitq fərdi sözlərin, nitq strukturlarının artan ifadəliliyi, bədii təsvir vasitələrindən istifadənin zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Bir sözlə, lirik nümunələrdə bədii ifadə vasitələrinin payı daha çoxdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili – 10. Dərslik, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, 208 s.
2. Azərbaycan dili – 10. Metodik vəsait, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, 208 s.
3. H.Balıyev, A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 380 s.
4. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, “Elm”, 2010, 392 s.
5. Ümumi təhsilin fənn standartları. Bakı, Mütərcim, 2012, 402 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.03.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.03.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülbəniz Mehdiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**